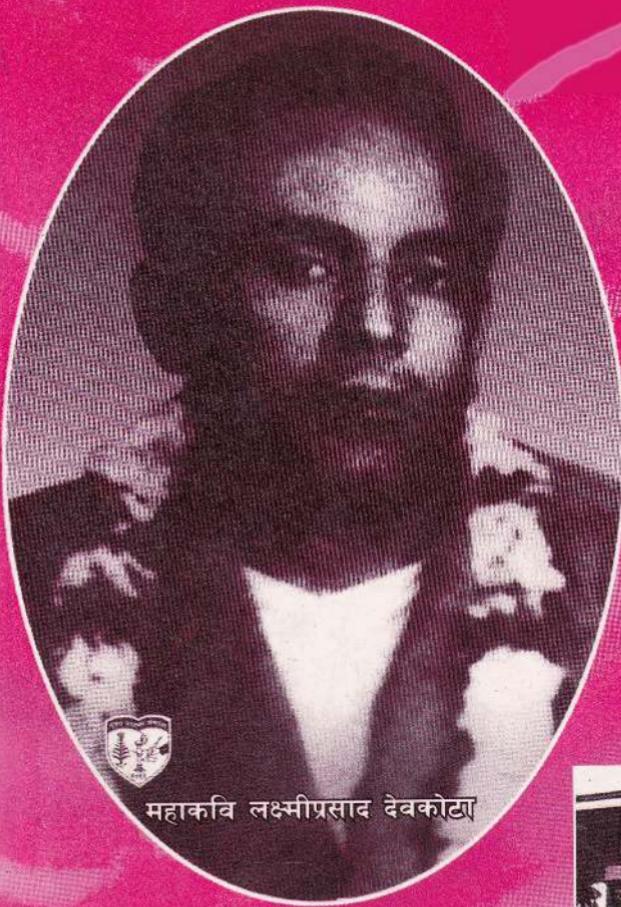

रुद्री

५०

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

स्वर्ण अंक

साहित्य अकादमी भवन

जुही

नेपाली साहित्यिक त्रैमासिक
वर्ष २२, अंक्त २ (पूर्णाङ्क-४०)
२०५९ पुस/माघ/फागुन

विशेष सहयोगी

कमल दीक्षित (ललितपुर)	गोविन्दप्रसाद धिमिरे (भाषा)
छत्रबहादुर बस्नेत (भाषा)	जनकप्रसाद हुमागाई (काञ्चे)
ध.च.गोतामे (काठमाडौं)	भक्तबहादुर नेपाली (ललितपुर)
मोहन चापागाई (काठमाडौं)	राधिका राया (भाषा)
रामकुमार थ्रेष (भाषा)	शिव रेग्मी (काठमाडौं)
उदय निरोला (इलाम)	विश्वराज रेग्मी (भाषा)
डा. रविना लेप्चा (भाषा)	

सम्पादक तथा सम्पादक

चूडामणि रेग्मी

सहायक सम्पादक

नारायणप्रसाद अधिकारी

प्रकाशक

प्रदीपमणि रेग्मी

प्रबन्ध सम्पादकहर

गगनमणि रेग्मी

हेमन्तमणि रेग्मी

कार्यालय

'जुही' कार्यालय, लेखनाथ चोक

झर्रो नेपाली घर

चन्द्रगढी, भाषा (मेची अञ्चल)

फोन नं. ०२३-२०६४९

कम्प्युटर सेटिङ्ग

योगराज अधिकारी

स्टार कम्प्युटर इन्स्टच्युट,

लेखनाथ चोक, चन्द्रगढी, भाषा

मुद्रण

सुरज इन्टरप्राइजेज, अफसेट प्रेस

फोन : २२९७०८

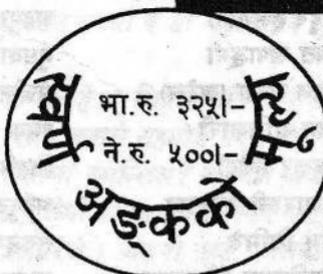
स-
दा

री

आ

ड-

क

डा.बल्लभमणि दाहालको शोधपत्र
‘अ डिस्क्रिप्सन अफ नेपाली:
लिटरेरी एन्ड कोलोक्वियल’
परिचय

भीमनारायण रेग्मी
(‘मगरभाषाको अध्ययन’का साथै भोटवर्मेली
परिवारका भाषाहरूका अध्येता)

१. विषयप्रवेश :

‘अ डिस्क्रिप्सन अफ नेपाली : लिटरेरी
एन्ड कोलोक्वियल’ (साहित्यिक र वोलचालको
नेपालीको वर्णन) प्राध्यापक डाक्टर बल्लभमणि
दाहालको पि.एच.डी. शोधप्रबन्धको शीर्षक हो ।
दाहाललाई यसैले डाक्टर र प्राध्यापकका रूपमा
स्थापित गरेको हो, तर यस शोधप्रबन्धवारे थोरै
मानिसहरूलाई मात्र थाहा छ । ‘मेरो सम्पूर्ण जीवन
नेपाल र नेपालीका लागि समर्पित छ’ भन्ने
डा.दाहालको राष्ट्रियता र राष्ट्रनिर्माणवारेका तर्क
बाँकी समालोचना खण्डको पातो ६१७ मा

१८ पाताको बाँकी (अ डिस्ट्रिप्शन अफ नेपाली .....

र भाषणहरू राजनैतिक-सामाजिक मञ्चहरू र सञ्चारमाध्यमहरूबाट सुनेहरू थेरै छन्, तर उनको गम्भीर प्राज्ञिक व्यक्तित्वबाट चाहिँ राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका सीमित गोष्ठी र सम्मेलनहरूमा जानेहरू र उक्त शोधपत्र पढनेहरूलाई मात्र जानकारी छ। यस लेखमा उक्त अप्रकाशित शोधपत्रको परिचय प्रस्तुत गरी त्यसमार्फत डा.दाहालको परिचय दिने उद्देश्य देहो को छ।

२. शोधप्रबन्धको पृष्ठभूमि र सम्रचना:

यो शोधप्रबन्ध भारतको पुना (पुणे) विश्वविद्यालयको कला सङ्कायात्तर्गत भाषाविज्ञान विषयमा पि.एच.डी. उपाधिका लागि सन् १९७४ मा डेक्कन कलेज, पुनामा प्रस्तुत गरिएको हो। यो नेपाली जनताका लागि समर्पित गरिएको छ। यस शोधकार्यका निर्देशक डा.अशोक केल्कर रहेका थिए। यो केही परिवर्तित (**Modified**) सम्रचनावादी ढाँचामा तयार पारिएको छ। यस शोधकार्यका लागि कालम्बो प्लान छात्रवृत्ति उपलब्ध गराइएको थियो।

शीर्षक पृष्ठ, समर्पण, भूमिका, सम्झेप, सङ्केत सङ्केतसूची र विषयसूचीवाहक यो शोधप्रबन्ध सन्दर्भसामग्रीसूचीसमेत जम्मा ६२७ पृष्ठको छ। यसमा जम्मा सात अध्याय छन्- परिचय, वर्णविज्ञान, सन्धि वा रूपधनविज्ञान, प्रातिपदिक (Stem)का कार्यमूलक वर्ग, प्रतिपदिकको निर्माण, रूपायनका कोटि र तिनको प्रत्यक्षीकरण (**Realization**) र वाक्यविज्ञानको रूपरेखा (**Sketch**)।

३. शोधप्रबन्धको विषयवस्तु :-

यहाँ शोधपत्रको विषयवस्तुलाई सरलताका लागि अध्यायगत रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ।

अध्याय १- परिचय :

यस अध्यायमा नेपाली भाषाको पृष्ठभूमिको चर्चा गर्दै यसलाई दक्षिण एसियाको एक महत्वपूर्ण भाषा र भारोपेली परिवारको भारतीय आर्य शाखाको पहाडी समूहसँग सम्बन्धित भाषाका रूपमा चिनाइएको छ। यो नेपालमा प्रशासन, सञ्चार, सार्वजनिक जीवन र शिक्षाको माध्यम रहेको तथा भारत, सिक्किम, भुटान र बर्मामा समेत बोलिने भाषा हो भनिएको छ। दत्तमा नेपाली भाषाका सम्पूर्ण वक्ताहरूको र नेपालमा बोलिने विभिन्न परिवारका भाषाका वक्ताहरूको तथ्याङ्क तया नेपालको भाषिक नक्सासमेत प्रस्तुत गरिएको छ।

यसमा, नेपाली भाषाका विभिन्न नामहरूको चर्चा गरिएको छ। नेपाली भाषाको ऐतिहासिक रूपरेखा सन्दर्भसहित प्रस्तुत गरिएको छ, साथै तात्कालिक तात्कालिकामा मुख्य-मुख्य साहित्यिक र साहित्येतर कृतिहरू, तिनको समय, राजनैतिक घटनाहरू, भाषाको प्रसार, राजनैतिक अभिलेखहरू आदिलाई कालक्रममा प्रस्तुत गरिएको छ।

नेपाली भाषाका भाषिका भेदवारे चर्चा गर्दै यसका भौगोलिक, सामाजिक, राजनैतिक, जातिगत, आर्थिक, शैक्षिक आदि भेदहरू रहेको, तर ती सबै स्पष्ट रूपमा साहित्यिक भेद-जसलाई मानक नेपाली भनिन्छ- सँग भिन्न देखिन्छन् भनिएको छ। साहित्यिक भेद प्रतिष्ठाको भाषा, औपचारिक भेद, स्थिर व्याकरण र उच्च शब्दभण्डार भएको औपचारिक प्रयोग र तात्त्विक, कक्षाकोठा र प्रशासनमा प्रयोग गरिने भेद भएको उल्लेख गरिएको छ। यसको अन्य भेदसँगको सह-सम्बन्धका कारण भाषाद्वैत (**Diglossia**) को स्थितिसमेत रहेको बताइएको छ। यसको ऋम्पमा भाषिक भेदवारे अध्ययन गर्ने अन्य विद्वानहरूको सन्दर्भ प्रस्तुत गर्दै ती कुनै वैज्ञानिक आधारमा गरिएका अध्ययन नभई तदर्थ (**adhoc**) मात्र रहेको निश्चर्ष दिइएको छ।

यसको अध्ययनक्षेत्र स्पष्ट पार्दै गर्दै अध्ययन लिखित भाषामा आधारित भेद साहित्यिक नेपाली (**Literary Nepali**) र दार्जिलिङ्गको खर्साङ्गमा बोलिने भेद दार्जिलिङ्ग नेपाली (**Darjeeling Nepali**) तथा नेपालको सद्ख्युवासभामा बोलिने भेद (शोधकर्ताको लेखको) दर्बा नेपाली (**Eastern Nepali**) गरी नेपालीका तिन भेदमा आधारित रहेको जनाइएको

तथ्याङ्कको स्रोतको रूपमा साहित्यिक नेपालीका लागि नेपालीका साहित्यिक कृतिहरू दार्जिलिङ्ग नेपालीका लागि दार्जिलिङ्गको चार महिने क्षेत्रकार्य र पूर्वी नेपालीका लागि अँगै प्राथमिक स्रोतका रूपमा रहेको उल्लेख छ । दिवतीयक स्रोतका रूपमा भने साउथवर्डको ट्रान्सफर्मेन ग्रामर : अ स्केच, क्लार्कको इन्ट्रोडक्शन टु नेपाली, हेमराज चन्द्रक र मारिया हारिको टेन्टेटिभ सिस्टेमिक अर्गनाइजेसन अफ नेपाली सेन्ट्रेन्सेज्ल इलिएको छ ।

यो शोधकार्य ढाँचा (Model) अभिमुखभन्दा तथ्याङ्क (Data) अभिमुख छ यो सामान्यतः परिवर्तित सम्रचनावादी उपायम (Approach) मा आधारित छ, आवश्यक ठाउँमा रूपान्तरणात्मक र प्रकार्यात्मक विश्लेषणपद्धतिसमेत उपयोग गरिएको छ, नेपालीका उपयुक्त तिन भेदका समानता र असमानताका आधारमा नेपालीको सम्रचना देखाइएको भन्ने जानकारी दिइएको छ ।

अध्याय २- वर्णविज्ञान :

यस अध्यायमा भाषिक (खण्डीय र खण्डेतर) वर्णका साथै भाषेहरू (Paralinguistic) वर्णहरूको अध्ययन गरिएको छ । नेपालीमा ६ स्वर - अ, आ, इ, उ, ए, ओ र २९ व्यञ्जन क, ख, ग, घ, ड, च, छ, ज, झ, ट, ठ, ड, ढ, त, थ, द, ध, न, प, च, ब, भ, म, य, र, ल, व, स, ह गरी जस्मा ३५ खण्डीय वर्ण छन्, साथै सहोच्चारण (nativism र स्वरको), विराम, वाक्याधात (Sentence accent) र वाक्यतान (Sentence tone) खण्डेतर वर्णका रूपमा छन् । यो जानकारी दिइएको छ । उपयुक्त खण्डीय वर्णहरूका सहसम्बन्धक (Co-relates)- उच्चारणका विभिन्न अवस्था वा छिपेकी ध्वनिको प्रभावको अध्ययन गरिएको छ ।

भाषेतर वर्णविज्ञानमा अनुकरण, विविध भावको अभिव्यक्ति, गुण र मात्रा वृक्षान्तर प्रयोग हुने दीर्घता र जिस्क्याउन र अनुकरण गर्ने प्रयोग गरिने ध्वनिहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

अध्याय ३- रूपचबूलिविज्ञान

यस अध्यायमा नेपालीका सन्धिलाई पुनर्लेखी नियम (Rewrite Rules)का आधारमा स्पष्ट पारिएको छ । व्यञ्जनसम्बन्धी १२, अर्धस्वरसम्बन्धी ६, स्वरसम्बन्धी ५ र सहोच्चारणसम्बन्धी ३ गरी यसमा जस्मा ३२ नियम समाविष्ट छन् । हरेक नियमको परिवर्तनअधिको ध्वनि, परिवर्तनपछिको ध्वनि, परिवर्तनको शर्त वा परिवेश, उक्त नियम अनिवार्य वा ऐच्छिक के हो र कुन भाषिकामा लाग्छ भन्ने जानकारी दिइएको छ, जस्तै तिनका अपवादवारे पनि उल्लेख गरिएको छ ।

यसमा, रूपका मुख्य प्रकारवारे दिएको छ । ती आधार (Base) र सर्ग (Affix)का रूपमा छुट्याइएका छन् । तीमध्ये नामिक, क्रियात्मक, अव्यय र अनुकरणात्मक आधार तथा सर्गवारे छुट्याइटै ५ शीर्षकमा दिइएको छ ।

अध्याय ४- प्रातिपदिकका कार्यमूलक वर्ग :

यस अध्यायमा व्याकरणिक कार्यका आधारमा प्रातिपदिकको वर्गीकरण रहने अध्ययन गरिएको छ । प्रातिपदिकका तिन मुख्य वर्ग छन्- नामिक क्रिया र अव्यय । नामिक क्रियाअन्तर्गत नाम, सर्वनाम र विशेषण छन् । सम्रचनात्मक आधारमा नाम, सरल, सम्पूर्ण (Composite) र दिवरूप (Reduplicated) गरी तिन किसिमका हुने र प्रकारका आधारमा यी रूपायनको प्रक्रियामा जाने कुरा उल्लेख छ । नामलाई मानवीय र मानवेतर तथा सङ्घर्षण र असङ्घर्षण गरी वर्गीकरण गरिएको छ ।

विशेषण सम्रचनात्मक रूपले सरल, व्युत्पन्न, सम्पूर्ण र द्विरूपत गरी जस्ता प्रकारका र रूपायनका दृष्टिले रूपायन हुने (Declinable) र रूपायन नहुने (non-declinable) गरी दुई प्रकारका हुन्छन् भनिएको छ ।

सर्वनाम पुरुषवाचक, प्रश्नवाचक, सम्बन्धवाचक र आत्मवाचक छन्। तीमध्ये दूरवाचक सर्वनामका सन्दर्भमा त्यो कसले, कसलाई, कस्तो परिस्थितिमा प्रयोग गर्छ, त्यससँग क्रियाको सङ्गति हुन्छ/हुँदैन तथा उक्त सर्वनामको प्रयोग हुँदा क्रियामा आदरका लागि केही अपिन्छ कि थपिदैन जस्ता पक्षमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ। यसलाई एउटा निकै लामो तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

यसपछि सर्वनामिक विशेषण, सदृख्यावोधक विशेषण र नाम, कोटिकर र क्रियात्मक (क्रियावाट बनेका) नाम र विशेषणको चर्चा छ।

क्रिया सम्बन्धनात्मक रूपले सरल, व्युत्पन्न, सम्युक्त वा द्विवरक्त हुन सक्ने उल्लेख छ। वाक्यात्मक प्रकार्यका दृष्टिले क्रियालाई योजिका (Copulative) क्रिया, अकर्मक क्रिया, कर्म-अकर्मक (Patient-intransitive) क्रिया, सकर्मक क्रिया र द्विकर्मक क्रिया गरी पाँच वर्गमा बाँडिएको छ।

अध्ययनात्मगत क्रियाविशेषण, निपात, सम्योजक, नामयोगीलगायत १४ प्रकारका अध्ययनको अध्ययन गरिएको छ।

अध्याय ५- शब्दनिर्माण (Stem formation)

यस अध्यायमा शब्दनिर्माणका व्युत्पादन, समास (Compounding) र द्विवरक्त इकियावारे अध्ययन गरिएको छ। व्युत्पादनात्मगत प्रत्ययवाट व्युत्पन्न नाम, विशेषण, क्रिया र क्रियाविशेषण प्रातिपदिक, आन्तरिक परिवर्तन (Modification) वाट व्युत्पन्न प्रातिपदिक र उपसर्गवाट व्युत्पन्न प्रातिपदिकवारे चर्चा छ। समस्त प्रातिपदिकात्मगत अन्तःकेन्द्री (Endocentric) र बहिर्केन्द्री (Exocentric) समस्त प्रातिपदिक र तिनका आन्तरिक र सम्योजित (Co-ordinated) भेदहरूको चर्चा गरिएको छ। यसमा समस्त अध्यय र वाक्यसमाचारे पनि अध्ययन गरिएको छ। द्विवरक्त प्रातिपदिकात्मगत अनुकरणात्मक द्विवरक्त प्रातिपदिक र अननुकरणात्मक द्विवरक्त प्रातिपदिकवारे चर्चा छ।

अध्याय ६- रूपायककोटि र तिनको प्रत्यक्षीकरण

यस अध्यायमा नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियाको रूपायनको अध्ययन गरिएको छ। लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, कारक, काल, पक्ष, भाव आदिका आधारमा तिनको रूपायन हेरिएको छ। सहायक क्रियामा क्रियाका काल, पक्ष र भावबोधक तत्वहरूको अध्ययन गरिएको छ। मुख्य र सहायक क्रियाका रूपमा 'हुनु' क्रियाको अध्ययन गरिएको छ। आदरार्थी र सङ्गतिको अध्ययन छ। काल, पक्ष र भावबोधक प्रत्ययको अर्थात्तिक मूल्यावारे अध्ययन गरिएको छ। रूपायनलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

अध्याय ७- वाक्यविज्ञानको रूपरेखा (Sketch)

यस अध्यायमा वाक्यका सम्बन्धक तत्वहरू र तिनको क्रमका आधारमा आधारभूत वाक्यप्रकारवारे अध्ययन गरिएको छ। गौण वाक्यप्रकारलाई छाडेर नेपालीका ५ मुख्य वाक्यप्रकारभित्र विभिन्न १६ आधारभूत वाक्यप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ। वाक्यभित्र सङ्गति र अधिशासन (Governemnt)को अध्ययन गरिएको छ। अकरण र सञ्चालक (Operators) को अध्ययन गरिएको छ। सञ्चालक भनेका सम्युक्त क्रियाभित्र आउने मुख्य क्रियाहेका क्रियाहरू हुन्। सञ्चालकको प्रकार, तिनको मौलिक अर्थ, तीसँग आउने मुख्य क्रिया, तीसँग आउने खास भाव, पक्ष वा काल मुख्य क्रियामा आउने प्रत्यय (Endings), सम्बन्धाको अर्थवारे तालिकामा विवरण प्रस्तुत गरिएको छ।

उपर्युक्त सबै अध्यायहरूमा प्रस्तुत हरेक विषयलाई सम्बन्धित भाषिक भेदवाट उदाहरण दिई स्पष्ट पारिएको छ। कुनै कुरा कुनै खास भाषिक भेदमा मात्र उपलब्ध भए जस्तावारे स्पष्ट पारिएको छ। व्याकरणिक नियम र सम्बन्धनाहरूलाई सूत्रबद्ध रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। नियमहरूमा अपवाद भएका अवस्थामा तिनलाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ। मुख्य अन्यमा अस्पष्ट भएका र यथ भन्नुपर्ने विषयहरूमा टिप्पणी लेखिएको छ।

यस लेखमा उक्त शोधप्रबन्धको विषयवस्तुवारे लेखा सबैभन्दा बढी अध्याय एकवारे

लेखियो । त्यसो गर्दा उक्त अध्याय सबैभन्ना ठुलो रहेछ कि भने लाग्न सक्छ, तर त्यसो होइन । यो लेख परिचयात्मक हो र उक्त अध्याय आफै त्यस शोधकार्य र शोधप्रवन्धकै परिचय हो । त्यसैले, यहाँ परिचय खण्डका कुरा अलि धेरै र अन्य (मुख्य) अध्यायहरूका कुरा अलि थोरै (धेरै नै थोरै वा सारै मात्रै) लिइएको हो ।

४. शोधप्रवन्धका विशेषता र उपलब्धि :

- यस शोधप्रवन्धलाई दुँदागत रूपमा यसरी हर्न सकिन्छ :-
- यो नेपाली भाषाको तथाइकमा आधारित वर्ण, रूप र वाक्यसम्मको सम्बन्ध अध्ययन गरिएको पहिलो र आधारभूत भाषावैज्ञानिक कार्य हो ।
  - यो मुख्य रूपमा सम्रचनात्मक अध्ययन भए पनि यसमा रूपान्तरणात्मक (Transformational) र प्रकारात्मक (Functional) सिद्धान्तहरूबाट समेत उपयोगी र आवश्यक कुराहरू लिइएको छ ।
  - यसमा वालकृष्ण पोखरेलको भाषिका विभाजनभन्ना केही भिन्न विभाजन प्रस्तुत गरिएको छ ।
  - यसमा नेपालीका तिन भेद- साहित्यिक, दार्जिलिङ्ग र पूर्वी नेपाली-को वर्णात्मक रूपतत्व र वाक्यतत्वको अध्ययन गरिएको छ ।
  - यो त्यस समयसम्मका परम्परागत, भाषाशास्त्रीय (Philological) र भाषावैज्ञानिक (Linguistic) अध्ययनहरूको समग्र सार र त्यसमाथि थुपै नयाँ प्रस्तुति पनि हो ।
  - यसमा नेपालको समग्र भाषिक नक्सा समाविष्ट छ ।
  - अनुतान र भाषेतर धनिको अध्ययनका सन्दर्भमा पहिलो र आजसम्मकमो कान्त (यद्यपि यस क्षेत्रमा (वर्णविज्ञानमा) डा. माधव पोखरेलको काम अगाडि आएको छ यी दुईविच केही भिन्नता छ) ।
  - रूपध्वनिविज्ञानमा पनुरेखी नियमसमेत दिइएको छ ।
  - यसमा शब्दवर्गको अध्ययन र विभाजन गरिएको छ र व्युत्पादन र रूपायनबाटे विस्तृत अध्यन भएको छ ।
  - आदरार्थीवारेको पहिलो समाजभाषावैज्ञानिक (Sociolinguistic) अध्ययन यसमा छ ।
  - अनुकरणात्मक शब्दहरूको अध्ययन गरिएको छ ।
  - मानवेतर प्राणीलाई बोलाउने शब्द (Non-human call) (सुरी, धरधर आदि वारे पहिलो र आजसम्मकै अध्ययन यसमा छ ।
  - सङ्गतिको वाक्यात्मिक अध्ययन गरिएको छ ।
- यस शोधप्रवन्धबाट नेपालको उच्च शिक्षामा नेपाली व्याकरणको पठन-पाठ्यक्रमानक र मार्गनिर्देशक 'अनिवार्य नेपाली शिक्षण-निर्देशन'लगायत यसपछिका नेपाली भाषाका व्याकरणहरू प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपले प्रभावित छन् । यसबाट नेपाली व्याकरणको पठन-पाठ्यक्रम र लेखनमा समेत भाषावैज्ञानिक सेचतता बढेको छ । यही यस शोधप्रवन्धको मुख्य उपलब्धि हो भने यसले नेपाली भाषाको अध्ययनका लागि थुप्रै बाटाहरू समेत खोलिदिएको छ ।
५. उपसंहार:
- उपर्युक्त तथ्यहरूबाट प्रा.डा.बल्लभमणि दाहालको पि.एच.डी. शोधप्रवन्ध डिस्ट्रिक्युसन अफ नेपाली: लिटरेरी एन्ड कोलोकिवअल' नेपाली भाषाको अध्ययनमा एक महत्वपूर्ण उपलब्धि हो भने कुरा प्रस्तु भएको छ, तर यति महत्वपूर्ण र हरेक नेपाली भाषिको सरोकारको कुरा प्रकाशनमा नार्आई सीमित पुस्तकालय र व्यक्तिसँग मात्र हुन् ज्ञे कमजोरी हो भन्नुपर्ने हुन्छ । जे होस् यो डा.दाहालको प्राज्ञिक व्यक्तित्वको परिचय भने ज्ञान हो ।